

Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları

Hatice Kelpetin Arpaguş

Çamlıca Yayınları, İstanbul 2001, 407 sayfa.

Dinin son derece belirleyici olduğu Osmanlı toplumunda halka sunulan İslâm'ı inançlar bazında ele alma ve değerlendirmeyi amaçlayan eser, "Önsöz"den sonra "Giriş", dört bölüm, "Sonuç", "Bibliyografya" ve "İndeks"ten oluşmaktadır.

"Giriş" kısmında modern dönem öncesi Osmanlı'da halkın bilgi ve duygu dünyasına hitap eden dinî nitelikli eserlerin belirlenmesi ve incelenmesinde takip edilen metot verildikten sonra, *Muhammediye*, *Envârü'l-âşikîn*, *Kara Dâvûd*, *Ahmediye* ve *Delâilü'l-Hayrât* başta olmak üzere seçilen on üç eser tanıtılıyor. Halk kavramı, araştırmada da göz önünde bulundurulmuş kapsamı yanında, dönemin yaygın eğitim kurumları olarak ev sohbetleri, camiler, tekke ve zaviyeler halkın dinî kültürünün oluşumundaki etkinlikleriyle tanıtılıyor.

İslâm öncesi dinlerin tesiri, İslâm sonrası, özellikle Anadolu'da dinî şekillenme, medrese ve tarikatların İslâm anlayışı ve etkisi, Osmanlı toplumunun din anlayışının tarihî arka plânı özetle veriliyor. (19-112)

"Evrenin Yaratılışı" başlığını taşıyan birinci bölümde Allah'ın sıfatlarıyla ilgili birkaç konuya değinilerek Allah'ın rüyada görülebileceği ve bunun gerçekleşmesi için kılınacak özel namaz ve yapılacak tesbihata yer veriliyor.

"Yaratılış" bölümü "Nur-ı Muhammedî" ile başlatılarak, Allah'tan başka her şeyin Hz. Muhammed'in nurundan yaratıldığı belirtilir. Metafizik âlemin yaratılışı "Kalem", "Levh-i Mahfuz", "Arş", "Kürsi" ve "Sidretü'l-Müntehâ" başlıkları altında özetlenerek inci, zümrüt, yakut, altın vb. kıymetli malzemelerden mamul oldukları söylenir. Fizik alem olarak göklerin ve yerin yaratılışı, Kaf Dağı, öküz ve balık mitleriyle süslü olarak nakledilir. Hz. Âdem'in yaratılışı ayrıntılı olarak verildikten sonra Havva'nın onun sol eğe kemiğinden yaratılmasının ardından, Hz. Muhammed'e on kez salavat getirmekten ibaret bulunan mehrini vermesi, yasak meyveden yemeleri ve ceza olarak dünyaya gönderilmeleri anlatılır (s. 115-141).

Bölümün sonunda yapılan değerlendirmede Âdem ile Havva'nın hikâyelerinin Kitab-ı Mukaddes ve Altay Efsaneleri'yle büyük oranda örtüştüğü belirtilerek Kur'an-ı Kerim'in öz olarak naklettiği bu olayın, yılan ve tavus başta olmak üzere, ayrıntılarının İsrailiyattan geldiği ifade edilir. Yaratılış ile ilgili detayların, dinin alanına girmeyişi dolayısıyla, Kur'an ve hadislerde ayrıntıları bulunmamasının tabii olduğuna değinilerek bu konuların İslâmî literatür içinde değerlendirilmesinin bir yanılığ olduğu vurgulanır (s. 142-147).

İkinci bölüm "Nübüvvet" adını taşımakta ve Nur-ı Muhammedî konusuyla başlamaktadır. Bu nurun ilk yaratılan oluşu yanında, Hz. Âdem'den itibaren Hz. Muhammed'e kadar gelişini özetlendikten sonra, bu anlayışın dış kültürlerden Şi'a'ya, oradan tasavvuf literatürüne geçtiği belirtilir. Halka hitap eden eserlerde Hz. Peygamber'in bu kadar yüksek bir yere sahip oluşu, beraberinde onun bütün peygamber-

berlerce tanınmasına ek olarak onların hayatlarında son derece önemli görevler üstlenmesi sonucunu da doğurur. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail'i kurban ederken bıçağın kesmemesinin Hz. Muhammed'in onun soyundan gelecek oluşuyla izahına varıncaya kadar konuyla ilgili çeşitli ayrıntılar ele alınır.

Hz. Muhammed'in hayatı doğum öncesinden başlayan olağanüstülüklerle dolu olarak anlatılır. Peygamber olacağına hemen herkes tarafından bilinmesi ve bazılarınca (Yahudi) buna engel olunmaya çalışılması gibi tarihî gerçeklerle örtüşmediği belirtilen olaylar nakledilir. Miraç hadisesine kaynakların genişçe yer verdiği görülür ve özellikle namazın elli vakitten Hz. Musa'nın uyarısıyla beşe indirilmesi konusundaki uzunca pazarlığa değinen rivayet, metin açısından değerlendirilerek İslâm inançları açısından doğru kabul edilemeyeceği sonucuna varılır. Hicret esnası ve sonrasında da oldukça efsanevî mahiyette olağanüstülük içeren nakillerden sonra Hz. Peygamber'e salavat getirmenin gerekliliği ve faydaları üzerinde abartılı olarak durulduğu nakledilir. Hz. Peygamber'in ümmetine şefaati konusu da duygusal mahşer sahneleri eşliğinde işlenir ve gerek Hz. Peygamber'in gerekse diğer müminlerin şefaet yetkileri Kur'an ve sahih hadisler ışığında özlü bir şekilde değerlendirilir.

Hz. Muhammed'e isnad edilen mucizeler de halk kitaplarında genişçe yer tutan bir konu olarak eserde karşımıza çıkmaktadır. Yapılan değerlendirmede maddî mucize olarak nakledilenlerin çoğunun aslı olmadığı, diğer peygamberlerin mucizelerinin Hz. Muhammed'e atfının bu anlatımlarda etkin olduğu belirtilir.

Hz. Peygamber'e atfedilen aşırı üstünlük ve olağandışlıklar, beraberinde ölümünü inkâra kadar varmamışsa da, kabrinde diri olduğu anlayışını doğurmuştur. Rüyada görülmesi için yapılması gerekenler, Ahmed ve Muhammed isimlerinin fazileti, hatta bunları taşıyanların cehenneme girmeyeceği, bu derece yüce bir peygamberin anne-babasının cehennemlik olması düşünülemeyeceğinden olsa gerek, Hz. Peygamber'in ebeveynini dirilttiği, kendisine iman etmelerinden sonra tekrar öldükleri nakledildikten sonra, dışkısı dahil, bütün atıklarının temiz hatta çeşitli dertlere deva olarak takdimine dair örnekler sergilenir. Halkın olağanüstülük beklentisine cevap verme ve Hz. Peygamber'e olan sevginin sele dönüşmesi sonucu bu tür eserlere giren bu isnatların çoğunun gerçeklerle örtüşmediği belirtilir. (151-220)

"Sem'iyât" adını taşıyan üçüncü bölümde kaynakların toplumsal yozlaşmaları kıyamet alâmetleri olarak vurguladığı belirtilir. Deccâl'in, Hz. Peygamber devrinde de yaşayan ve onun duasıyla ıssız bir adada hapsedilen biri olduğu, kıyamete yakın hapsedildiği yerden çıkarak insanlardan kendisini rab tanımalarını isteyeceği ve çeşitli olağanüstülükler göstereceği nakledilir. Kur'an'da bir açıklama bulunmayan bu konuda rivayetlerin çoğunun sahih olmadığı, sahih denilenlerde de gerek birbiriyle gerekse İslâm'ın temel öğretileriyle çelişkiler bulunduğu değerlendirilmesiyse konu noktalanır.

Hz. İsa'nın nüzûlü ve mehdi meselesi, ye'cüc ve me'cüc, dâbbetü'l-arz, güneşin batıdan doğması gibi kıyamet alâmetleri arasında sayılan olaylar konusunda kaynakların nakilleri özetlenerek Kur'an ve sahih hadislerde bulunmayan ayrıntı-

larla konunun abartıldığı belirtilir. Dünyanın ömrüyle ilgili nakillerden sonra da kıyametin kopuşu tasvir edilir. Dünyanın ömrü konusunda Kur'an'da bir veri bulunmadığı gibi, nakledilen rivayetlerin de sahih olmadığı belirtilerek halka yönelik eserlerdeki bu ayrıntıların halkın beklentilerinden olumlu yönde istifade amaçlı olabileceği ifade edilir.

Sur'a üflenmesi ve ba's konusunda çeşitli ayrıntılar, haşır sonrası mahşerde toplanmaya dair teferruatlar, amel defterlerinin alınışı, hesaba çekilme, sıratın geçiş konuları ahiret halleri olarak işlenir. Cennet ve nimetlerinin özellikle huriler etrafında ayrıntılı ve abartılı olarak naklinden sonra cehennem azabı da canlı tasvirlerle ele alınır. Ayrıntıların çoğunun sahih olmayan rivayetlere dayandığı bunun, sebebi de teşvik ve kaçındırmaya yönelik insan muhayyilesi ürünlerin kullanılması olarak belirtilir.

Meleklerin hammaddeleri ve kocaman cüsselerine varıncaya kadar son derece abartılı olarak tanıtılmalarının ardından, cin ve şeytan yaratılışlarındaki ayrıntılardan başlamak üzere insanları saptırma metotlarıyla tanıtılarak bu konulardaki rivayetlerin çoğunun sahih olmadığı belirtilir.

Bölüm sonunda yapılan değerlendirmede, halka hitap eden eserlerde aslında gayb olan bu konuların masal veya efsane tarzındaki anlatımlarla müşahhaslaştırıldığı, bunun sonucunda da dünya-ahiret ve gayb konularının iç içe geçtiği belirtilir. Halkın irşad ve eğitiminde korku motifinin ağır basmasının tercih edildiğini söyleyen yazar, Kur'an-ı Kerim'de adı geçen konularla ilgili epeyce bilgi bulunmasına rağmen, eserlerde ısrarla vahiy dışı kaynaklardaki ayrıntıların kullanıldığını ifade eder (223-300).

Dördüncü bölümde çeşitli inanç konuları ele alınıyor. İmandan çıkıp küfre götüren ameller olarak eserlerde nakledilenlerin halkı sakındırmak için günahların küfür olarak takdim edildiği bir metot benimsemekten kaynaklandığı belirtiliyor. Sevaba ulaşma yolları olarak eserlerde besmele, Kur'an-ı Kerim okuma, dua, salavat, ibadetler ve güzel ahlâka vurgu yapılırken delil olarak gösterilen rivayetlerin sahih olmadığı tesbit ediliyor. Bu durumun, teşvik (tergîb) amacıyla sahih olmayan hatta uydurma rivayet kullanılmasına bazılarınca cevaz verilmesinin sonucu olduğu ifade ediliyor.

Günaha götüren davranışlardan sakındırma amacıyla haram fiillerin cezası, ibadetleri ihmalin ağır sonuçları nakledildikten sonra gülme, bıyıkları uzatma ve sakalı kazımanın ne kadar büyük günah olduğu vurgulanıyor. Yazar halka hitap eden müelliflerin en küçük bir iyilik yapana hayallerinin dizginlerini bırakarak sayısız nimetlerle doldurdukları cennetlerin kapılarını ardına kadar açtıkları, en küçük bir günah işleyeni de hayallerin icat edebildiği korkunç cehennemlerde işkenceye tabi tuttıkları kanaatini serdetmektedir.

İbadetler, hayvanlar, bitkiler ve günlük olaylarla ilgili çoğu asılsız batıl inanç diye nitelenebilecek kabuller verildikten sonra sihir, nazar ve muska konuları

işleniyor. Son olarak da eserlerde kadının konumu ve görevleriyle alâkalı rivayetlere yer veriliyor.

Büyük çoğunluğu önceki kültürlerin mirası veya belli dönemlerin kabulü olan anlayışların Hz. Peygamber'e nispet edilerek halka sunulduğu ve dinî hayata faydalı olma amacıyla bu yola girildiği değerlendirilmesiyle bölüm tamamlanıyor. (303-366)

Sonuçta halka hitap eden eserlerin halk söylemi oluşturmada başarılı oldukları, bilgi aktarmaktan ziyade duyguları harekete geçirmeyi hedefledikleri ve sahih olmayan rivayetleri kullandıkları; korkutma metodunu, sevdirme metoduna tercih ettikleri tespit ediliyor. Buna karşın eserlerin dini anlatma samimiyet ve coşkusuyla Anadolu halkına İslâm'ı öğretme ve yaşatma yanında güzel ahlâk ve yardımlaşmaya da vurgu yaparak toplumun cemaatleşmesinde önemli rol oynadıkları belirtiliyor.

Eserlerin kullandıkları malzeme açısından eleştirilmelerine dönemlerinde rastlanılmadığı belirtilerek, Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyıla kadar kendinden memnun ve emin hareket ettiği ve geleneği sorgulama ihtiyacı hissetmediği, bu arayışların modernizmin etkisiyle başladığı ifade ediliyor.

İnsanlığın ortak tecrübe ve kültürel birikimlerinin yeni nesle aktarılmasının faydalı yönleri bulunmakla beraber, din olarak sunulmalarının zamanla fayda yerine zarara dönüştüğü ve bunları görenlerin "Din hurafelerden ibarettir." sonucuna varabildiği belirtiliyor (s. 367-377).

Eser, yazarın doktora tezine dayanmasına ve yoğun referans içermesine rağmen akıcı bir üslup ve neredeyse kusursuz bir dizgiyle okuyucuya sunulmuştur.

Bir İslâm bilgininin, bilgiyi aldığı kaynak kadar onu sunduğu insanları da, özellikle dinî anlayış ve beklentileri açısından, tanıması son derece önemlidir. Yaklaşık bir asır öncesine kadarki dönemi kapsıyor olsa da, aynı anlayışların büyük bir oranda günümüzde de yaygın olarak devam ettiği göz önüne alındığında, eser özlü ve açık değerlendirmeleriyle sahasında önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Özellikle İslâm'ı sunma gibi bir görevi olan ilahiyatçıların eserden müstağni kalamayacakları kanaatindeyim.

Ahmet İshak Demir